

L. Balogh Béni

A dél-erdélyi magyar kisebbség helyzete 1940–1944 között, különös tekintettel a szellemi–kulturális életre

Az 1940. augusztus 30-án kihirdetett második bécsi döntés a trianoni békeszerződés által Romániának ítélt terület mintegy 2/5-ét – az úgynevezett Észak-Erdélyt – visszacsatolta Magyarországhoz. Dél-Erdély, mintegy 60 000 km², továbbra is Románia része maradt.

A döntést az észak-erdélyi magyarok túlnyomó többsége lelkesen üdvözölte, a dél-erdélyi magyarság tömegein viszont mélységes csalódottság és elkeseredettség vett erőt, a legtöbben a trianoni katasztrófához hasonló sorscsapásként élték meg az újabb, nem sok jóval kecsegtető kisebbségi sors beköszöntét.¹

Az észak-erdélyiek reményei, ha csak részben is, de beváltak az elkövetkező négy év során. Az addig elnyomott magyar kisebbség újra a többségi nemzet része lett saját hazájában, és ennek kétségtelen előnyei hamarosan megmutatkoztak. A leglátványosabb előrelépés az anyanyelvhasználat, az oktatás, a művelődés, a kultúra terén következett be. Leginkább ennek köszönhető, hogy a gazdasági nehézségek, a társadalmi konfliktusok, és a nem csekély háborús véráldozat ellenére is egy nemzeti öntudatában megerősödött észak-erdélyi magyarság került ki a második világháború forгатagából, és nézett elébe (1944. augusztus 23-át követően) az újabb impériumváltozásnak.

A Romániában rekedt, közel félmilliónyi magyarságra viszont a kisebbségi lét gyökeresen új szakasza várt 1940. augusztus 30-a után. Számaránya és területi elhelyezkedése megváltozott, demográfiai, szellemi potenciálja jelentősen összezsugorodott, s ezzel egyidejűleg módosult az ország politikai berendezkedése is. A kisebbségi életforma felépítését majdhogynem az alapoktól kellett újra kezdeni egy meglehetősen ellenséges társadalmi–politikai közegben.

*

Tanulmányunkban a dél-erdélyi magyarság életének általános politikai, jogi, gazdasági, vallási kereteit tekintjük át az 1940–1944 közötti időszakból, majd valamivel bővebben kitérünk a szellemi–kulturális élet főbb jellemzőinek a vizsgálatára. Ez utóbbit azért is tartjuk fontosnak, mivel a kiszolgáltatottság és a jogfosztottság érzését – a mozgásszabadság hiánya mellett – elsősorban az anyanyelv használatának a korlátozása, az egyesületi élet szinte teljes lebénítása, a magyar nyelvű állami oktatás ellehetetlenítése keltette a romániai magyarságban. Írásunk végén a dél-erdélyi magyar kisebbségi jogvédelemről ejtünk szót, s fölvezöljük a korszak főbb magyar és román kisebbségpolitikai törekvéseit.

Témánk mindaddig feldolgozatlan, e tanulmány is mindössze a főbb folyamatok felvázolását tűzi ki célul. A két világháború közötti kisebbségpolitikai írások általános tendenciájára – de a rendszerváltást követő kilencvenes évek kisebbségtörténeti szakirodalmának egy részére is – jellemző, a sérelmekre koncentrááló megközelítéssel szemben igyekszünk a dél-erdélyi magyar közösség működésére, a belső viszonyrendszer alakulására, az intézményépítés vizsgálatára fektetni a hangsúlyt.

---

¹ A neves erdélyi jogtudós, Mikó Imre, a kolozsvári *Hitel* című „nemzetpolitikai szemle” hasábjain például az 1541., 1690., 1848. és 1918. évi fordulatokhoz hasonlítja a bécsi döntést, amelynek következtében Dél-Erdélyben „tovább folyik a nemzetiségi önvédelmi küzdelem”, sokkal nehezebb feltételek mellett, mint Trianon óta bármikor. (Dr. Mikó Imre: Erdélyi politika. *Hitel*. 1940–1941. 2. sz. 176. o.) A dél-erdélyi magyarság korabeli hangulatát jól adja vissza Nagy Ferenc tövisi esperes visszaemlékezése a második bécsi döntés hírének fogadtatásáról. Lásd L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda, 2002, Pro-Print Könyvkiadó, 13. sz. dokumentum, 393–395. o.

A menekültkérdés és az etnikai arányok módosulása

1940. augusztus 30-át követően Erdélyben valóságos népvándorlás vette kezdetét, amely kétirányú volt: Észak-Erdélyből a románok, Dél-Erdélyből a magyarok kerekedtek föl tömegesen és indultak meg az új határvonal felé.² Ami a dél-erdélyi menekülteket illeti: önként vagy a román hatóságok nyomására a második bécsi döntés időpontjától 1944 februárjáig mintegy 200 000 romániai magyar hagyta el az országot, és menekült vagy települt át az akkori Magyarország területére, köztük az 1940 május–júniusának a Bácskába telepített mintegy 13 200 bukovinai székely. Az összes távozó mintegy fele, kb. 100 000 magyar a bécsi döntést követő fél évben hagyta el Romániát,³ s ez idő alatt kb. ugyanennyi román menekült érkezett Észak-Erdélyről. A budapesti kormány engedélyével a regáti magyarok idővel szinte mind átköltöztek, Dél-Erdély egyes vidékein pedig aggasztó méreteket öltött a menekülés. Jellemző, hogy míg az 1930. évi román népszámlálás nemzetiségi adatai szerint Dél-Erdélyben 440 000 magyar élt (anyanyelv alapján 473 000), az összlakosság 14%-át képezve, addig 1941 áprilisára a magyar „etnikai eredetűek” száma 363 000-re csökkent, azaz a 3 300 000-es dél-erdélyi népesség kevesebb, mint 11%-ára.⁴ A legtöbb magyar Brassóból, a szász ipari centrumokból, Temesvárról, valamint a Zsil-völgyi bányavidékről távozott Magyarországra. Becslések szerint a Zsil-völgyi magyarság száma 70–80%-kal csökkent.⁵

Dél-Erdély városaiban a bécsi döntést követő fél évben a magyarság számának átlagos apadása 10–15% körül mozgott, de némely városban ezt jóval túlhaladta. Nagyszében mintegy hat-hétezernyi magyar lakossága a felére apadt, Tordán pedig – a román menekültek tömeges letelepedése miatt is – az 1930. évi közel 50%-ról 1941-re 21%-ra esett vissza a magyar nemzetiségűek aránya. Brassót, ahol 1930-ban mintegy 25 000 magyar élt, 1940–1942 között kb. 15 000-en hagyták el, őket azonban jórészt pótolták a környező falvakból beköltöző magyarok.⁶

A városi menekültek jórészt munkások, napszámosok, cselédek voltak, közülük sokan átmeneti jelleggel, munkaalkalmat keresve telepedtek meg korábban Dél-Erdélyben. A Magyarországra való átköltözés a városok magyar értelmiségi, tisztviselői, valamint iparos- és kereskedőrétegét is megtizedelte, amit a román kormány jól átgondolt, tervszerűen végrehajtott politikája nagymértékben elősegített. A menekülés a falvak lakóit viszonylag kevésbé érintette, közülük leginkább a katonaköteles ifjak távoztak el nagyobb számban.

Politikai és érdekvédelmi szervezetek

A bécsi döntést követően nem sokkal, a magyar kormány a romániai magyarság politikai vezetésével Gyárfás Elemért bízta meg,⁷ Kis-Küküllő vármegye egykori főispánját, a Katolikus Státus világi elnökét. Bukarestben továbbra is elismerték ugyan a Magyar Népközösségnek, mint a romániai magyarok átfogó képviselői szervének a létjogosultságát, de az országos és helyi politikai ügyekben semmiféle beleszólási jogot nem biztosítottak

² Részletesebben lásd L. Balogh Béni: Az erdélyi magyar menekültkérdés 1939 és 1944 között. *Regio*, 1999. 3–4. sz. 243–266. o.; uő: Az erdélyi magyar menekültkérdés szociális vonatkozásai 1939–1944 között. In *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 2003, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 29–39. o.

³ A romániai menekültek főbb adatai az 1944. februári összeírás szerint. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1944. 9–12. sz., 410. o.

⁴ Varga E. Árpád: Népszámlálások a jelenkori Erdély területén. Jegyzetek Erdély és a kapcsolt részek XX. századi nemzetiségi statisztikájának történetéhez. Budapest, 1992, *Regio – MTA Történettudományi Intézet /Regio-könyvek, 10. Kisebbségi Könyvtár/*, 147–148. o.

⁵ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K. 610. XII. 7/6.

⁶ MOL K. 610. XII. 7/2.

⁷ Csatári Dániel: *Forgószelemben. (Magyar–román viszony 1940–1945.)* Budapest, 1968, Akadémiai Kiadó, 45. o.

számára. Tevékenységét amúgy is szinte megbénította a gyülekezési tilalom, az utazási korlátozások és az igen szigorú levél- és sajtócenzúra.

Ion Antonescu államvezető engedélyével a Romániai Magyar Népközösség 1940. november 4-én Nagyenyeden tartotta újjáalakulását, és betöltötték a bécsi döntés nyomán megüresedett vezetői tisztségeket. Elnökké Gyárfás Elemért, alelnökké pedig Szász Pál mellé gr. Bethlen Bálintot és Jakabffy Elemért választották.

A szűkebb vezetésen belül kezdettől fogva ellentétek voltak. Többen egyszemélyes vezetési stílussal vádolták Gyárfást, és szemére vetették, hogy a Népközösség belső ügyeinek intézésével keveset törődik. Az 1944. május 25-i, gáldtői értekezleten Márton Áron gyulafehérvári római katolikus püspök élesen elhatárolódott Gyárfás Elemér politikájától, két hónappal később pedig gr. Haller István, Szász Pál és Gál Miklós lemondott elnöki tanácsi tagságáról, mivel közlekedési nehézségekre hivatkozva Gyárfás nem volt hajlandó összehívni az Elnöki Tanácsulást.⁸

Az 1940. november 4-én módosított alapszabály Kolozsvár helyett Nagyenyedet jelölte meg a Népközösség új székhelyeként. Idővel azonban a tényleges központtá Bukarest vált, s mellette a szervezet aradi és brassói tagozata tett szert nagyobb jelentőségre, elsősorban az ott létesült magyar királyi konzulátusok miatt. E két tagozat közül a jóval nagyobb költségvetéssel rendelkező brassói 1942-ben hét fizetett tisztviselőt, köztük két gyakorló ügyvédet alkalmazott, az aradi viszont pénz híján csupán a tagság önkéntes munkájára támaszkodhatott.

A Népközösség főleg a jogvédelem terén fejtett ki aktivitást, központi és helyi irodái révén állandó jogsegélyt nyújtott. A leghatékonyabban működő brassói iroda például hivatalos beadványok megszerkesztésében segédkezett, eljárta a hatóságoknál a magyar panaszok orvoslása ügyében, munkaközvetítést vállalt, ezenkívül könyomatos körlevelekben rendszeresen ismertette a legújabb hatósági rendelkezéseket. Növekvő ügyfélforgalmat bonyolított le, becslések szerint a brassói irodában 1942-ben megfordult ügyfelek száma naponta 50 és 90 között váltakozott; 1940-ben 2774, 1941-ben 3695, 1942 első negyedévében már közel 2000 iratot iktattak.⁹

A Romániai Magyar Népközösség rendszeresen informálta a már említett magyar konzulátusokat a dél-erdélyi magyarság helyzetének alakulásáról, és segítette ezek működését. Az egyházakkal együtt részt vállalt a Magyarországról érkezett, elsősorban szociális célokat szolgáló titkos segélyek szétosztásában a rászorultak között. A magyar külügyminisztérium 1943 júniusában rendeletileg is szabályozta a romániai magyar külképviseletek és a Népközösség együttműködését, kihangsúlyozva ez utóbbi autonómiáját.¹⁰

A Népközösség helyi tagozatai a körülményektől függően egészségügyi, szociális és kulturális feladatokat is elláttak. A brassói tagozat például az itteni, viszonylag kedvezőbb körülmények közepette sikerrel karolta föl a szegényügyet és népkonyhákat, gyermekotthonokat állított föl, a rászorulóknak ingyenes orvosi vizsgálatot és gyógyszerellátást biztosított. A második bécsi döntést követő hónapokban a katolikus és evangélikus egyházzal közösen két üdülőotthont létesített a lábadozó betegek számára, támogatta az ifjúság rendszeres testedzését, és anyagi fedezetet biztosított néhány tehetséges magyar ifjú továbbtanulásához. A jóval kedvezőtlenebb helyi viszonyok dacára a bánági tagozat 1940 szeptemberében egy 5000 kötetes népkönyvtárat nyitott Temesváron, 1941-ben egészségügyi szolgálatot szervezett. Karácsonyi segélyakciói során több száz pár cipőt és ruhaneműt osztott szét, ezenkívül az egyházakkal együttműködve rendszeres napi ebédet

⁸ Kacsó Sándor: *Nehéz szagú iszap felett. Önéletrajzi visszaemlékezések*. III. kötet. Bukarest, 1993, Kriterion Könyvkiadó, 483. o.

⁹ MOL K. 610. XII. 2/4.

¹⁰ MOL K. 28. 280. t.

biztosított kb. 500 iskoláskorú gyermeknek, a Magyar Nő- és Leányegylet támogatásával pedig napközi otthonokat tartott fenn. Az aradi tagozat főleg jogvédő és szociális tevékenységével tűnt ki, míg a Hunyad vármegyei és a dél-bihari népközösség munkáját szinte teljesen megbénították a román hatóságok.

A Népközösség keretei között a magyar gazdák érdekeit védő önálló szervezetként működött az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EMGE) Dél-Erdélyben maradt része. Szász Pál elnök Nagyenyeden állította föl az új központot, egyben hat kerületet szervezett, melyek élére gazdasági felügyelőket nevezett ki. A tagság létszáma két év alatt, 1942 derekára 5800-ról mintegy 16 000-re, míg a gazdakörök száma 163-ról több mint 260-ra duzzadt föl.

Az EMGE tevékenysége eredményesnek bizonyult. Az ún. gépakciók során 1941-ben 223, 1942-ben több mint 120 mezőgazdasági géphez juttatta ingyen vagy kedvezményes áron a magyar kisbirtokosokat. Viszonylag nagy mennyiségű – 1941-ben 67 tonna – gabonát, vetőmagot (1941-ben 34 tonnát), tenyészállatot és műtrágyát (1942-ben 20 tonnát) osztott ki, a rászorulóknak kölcsönöket és gyorssegélyt is nyújtott.¹¹ A helyszíni oktató- és szervezőmunkát, valamint a gazdakörök életét azonban ellehetetlenítették a különböző csendőrségi tilalmak. Ráadásul az EMGE vezetői a hatóságok állandó zaklatásának voltak kitéve, az egyesület központi irodáját a katonaság többször lefoglalta, és lapját, az *Erdélyi Gazda* című folyóiratot ismételtelen betiltották.

A hatalom hosszú időn át hatékonyan akadályozta az illegális baloldali, szélsőbaloldali mozgalmak, így a Román Kommunista Párt és az irányítása alatt álló Magyar Dolgozók Szövetségének (MADOSZ) újraéledését. A MADOSZ már 1939-től igyekezett beépülni az akkor megalakult Magyar Népközösségbe,¹² és ezt a taktikát alkalmazta később a Dél-Erdélyben maradt volt MADOSZ-tagok egy része is, amikor a legálisan működő népközösségi szervezetben próbált meg újra aktivizálódni. A Bányai László, Méliusz József és Kurkó Gyárfás által irányított MADOSZ belépett a kommunista kezdeményezésre 1943 júniusában létrehozott Hitlerellenes Hazafias Frontba, melynek tagja volt többek között Petru Groza Ekésfrontja is. A MADOSZ 1944 februárjában egy felhívást tett közzé, melyben a hitlerizmus elleni közös harcra buzdította a magyar és a román népet.¹³

Politikai, jogi keretek, gazdasági helyzet

A romániai magyarság cselekvési lehetőségeit behatárolta az 1940 szeptemberében hatalomra került Ion Antonescu tábornok fasiszta, majd katonai jellegű diktatúrájának szigora, valamint az 1941 júniusától bevezetett háborús rendszabályok sora. Mindemellett a magyarokat külön is sújtották a központi és helyi román hatóságok diszkriminatív intézkedései, mindennapi életüket pedig szinte elviselhetetlenné tette a lépten-nyomon megnyilvánuló magyarellenes közhangulat, melyet leginkább a több mint 200 000 észak-erdélyi román menekült szított.

A helyzet elmérgesedésében szerepet játszott az észak-erdélyi románsággal szemben alkalmazott magyar politika is. Teleki Pál miniszterelnök minden jó szándéka ellenére a román lakosságot a visszacsatolt területre bevonuló egyes honvédségi alakulatok részéről súlyos atrocitások érték 1940 szeptemberében. Azonban már ezt megelőzően – a bécsi döntés másnapján – Romániában kormányutasításra elkezdődött a magyar nemzetiségű alkalmazottak elbocsátása és az országból való tömeges kiűzése.¹⁴ Retorzióként 1940

¹¹ MOL K. 610. XII. 3/1. és 5/4.

¹² Arhivele Naționale Istorice Centrale (Nemzeti Történelmi Központi Levéltár, Bukarest, a továbbiakban: ANB) Fond Ministerul Propagandei Naționale – Propagandă (Nemzeti Propagandaügyi Minisztérium iratai – Propaganda), dos. 2448.

¹³ Csatári: i. m. 367. o.

¹⁴ MOL K. 64. 1940. 27/a. I.; Groza, Petru: *A börtön homályában. Malmaison, 1943–1944 telén*. Budapest, 1986, Gondolat Kiadó /Közös dolgaink/, 163–164. o.

októberében a magyar hatóságok négy csoportban több mint 1300 románt, köztük számos ismert személyiséget toloncoltak át Romániába. Nem késett a bukaresti válaszlépés sem, s így beindult a közel négy évig tartó, mindkét oldalon újabb és újabb sérelmet okozó ún. kölcsönösségi kisebbségi politika mechanizmusa.

Dél-Erdély „megtisztítása” a magyaroktól a román kormányzati politika részét képezte. Ennek egyik leghatékonyabb eszköze az ún. kényszeropció volt. A bécsi döntés határozatára hivatkozva, amely elvileg lehetővé tette az észak-erdélyi románok és a dél-erdélyi magyarok számára a román, illetve a magyar állampolgárság javára való optálást hat hónapon belül, a román hivatalos szervek optálási nyilatkozatok aláírására buzdították vagy kényszerítették a magyarok egy részét, amelyben az aláírók egyoldalúan lemondtak román állampolgárságukról. Mivel az optálás módozatának részleteiben a két kormánynak nem sikerült megegyeznie, az optálást mint jogforrást magyar részről nem ismerték el. Rendezetlen volt a dél-erdélyi menekültek jogállása is: román állampolgárságukat elvesztették, a magyart viszont a legtöbben nem kapták meg, s így tízezrek váltak gyakorlatilag hontalanná.

A kiszolgáltatottság és jogfosztottság érzését elsősorban az anyanyelv használatának korlátozása és a mozgásszabadság hiánya keltette a romániai magyarságban. 1941. június elején egy bizalmas kormányrendelet megtiltotta a magyar nyelv nyilvános használatát, és intézkedés történt bizonyos kategóriájú magyar alkalmazottak elbocsátására, majd a postai levél- és táviratforgalomban korlátozták a nyelvhasználatot. Az intézkedések egy részét hivatalosan ugyan visszavonták később,¹⁵ de a hadtestparancsnokságok útján bizonyos körzetekben újabb tiltások léptek életbe 1942-ben.

Az utazási korlátozások – kisebb-nagyobb megszakításokkal – mindvégig érvényben voltak. A 20 km-es határ menti zónában még az egyik faluból a másikba való közlekedéshez is a csendőrség engedélye kellett. Az erre vonatkozó rendszabályok – általános érvényük ellenére – különösen a magyarokat érintették érzékenyen az engedélyek kiállításánál tapasztalható önkényeskedések miatt. Súlyos sérelmek számított még a magyar férfiakkal való embertelen bánásmód a katonai és munkaszolgálat során, a román menekültek jogtalan beszállásolása magyar családokhoz, vagy a legtöbbször megalapozatlan hadbíróági eljárások.

A diktatúra körülményei között – 1940. szeptember 5-én királyi dekrétum függeszti fel az alkotmányt és oszlatja föl a parlamentet – a politikai mozgástér minimálisra csökkent. A romániai magyarságnak nem volt képviselője a központi hatalomban, de még a helyi közigazgatásban sem igen, így ki volt rekesztve az őt legközvetlenebbül érintő ügyek intézéséből is. Azt a kevés számú magyar tisztviselőt, aki 1940 őszén még a helyén volt, fokozatosan elbocsátották, vagy Dél-Erdélyből a Regátba helyezték át, román nyelvi környezetbe.

A bécsi döntést követően – minden veszteség és nyomorgatás ellenére – a dél-erdélyi magyarság gazdasági ereje nagyrészt megmaradt. 1941-ben a kis- és középbirtokosok földje, állatállománya, gazdasági felszerelése még érintetlen volt, a nagyenyedi Kisegítő Takarékpénztár és a volt brassói Népbank köré tömörült magyar pénzügyintézetek pedig vagyontuk megtartva jelentős fejlődést mutattak.

A gr. Haller István által irányított magyar szövetkezeti mozgalom is erős volt. Igaz, a nagyenyedi székhelyű Hangyának a 7-ből mindössze 2 raktára, valamint 80 fogyasztási tagszövetkezete maradt Romániában 14 000 taggal, 18 millió lej értékű üzletrésszel és tartalékkal. Az észak-erdélyi román és a dél-erdélyi magyar szövetkezetek között 1941. szeptember 12-én létrejött, a két ország kormánya által is elfogadott egyezmény lehetővé tette az összes magyar szövetkezetet tömörítő Hangya Szövetkezeti Szövetség megalakítását; ez magába olvasztotta a kolozsvári központjától elszakított volt Aliantza (Szövetség) Romániában

¹⁵ Romsics Ignác (főszerk.): *Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944.* Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány /A Magyarságkutatás könyvtára XVI./, 307–308. o.

maradt hitel-, tej- és egyéb szövetkezeteinek többségét is. Az új szervezet közel 4 millió lejes haszonnal zárta az 1940. évet, tagszövetkezeteinek száma 1942-ben elérte a 180-at.¹⁶

1941-től a dél-erdélyi magyarságra egyre nagyobb gazdasági nyomás nehezedett: a román kormányzat a magyarok módszeres anyagi tönkretételét tűzte ki célul. E stratégia részét képezte a magyar iparosok, kereskedők, ügyvédek, orvosok túladóztatása, a különböző, önkényesen megállapított bírságok, az ún. újjáépítési vagy visszacsatolási kölcsönök erőszakolása, a gazdasági szabotázs ürügyén indított eljárások, a közszükségleti cikkek elosztásánál érvényesített hátrányos megkülönböztetés, a közmunkáknál való túlzott igénybevétel, vagy a határ menti ingatlanforgalom korlátozása. A magyar iparosoknak és kereskedőknek a gazdasági életet irányító testületekben nem volt képviselése, az ipari üzemek magyar alkalmazottait jórészt elbocsátották. A budapesti hatóságok Észak-Erdélyben a román, a bukarestiek pedig Dél-Erdélyben a magyar tulajdonú vállalatokhoz, boltokhoz neveztek ki ellenőrzési kormánybiztosokat, ezek tevékenységét azonban 1941. június 1-vel kölcsönösen beszüntették.

A magyar gazdákat a sorozatos termény- és állatrekvirálásokkal próbálták meg tönkretenni. A legsúlyosabb intézkedést a román közellátási államtitkár 1942. június 7-i bizalmas körrendelete jelentette, melynek alapján a magyarok összes búza- és kukoricakészletét el kellett kobozni.¹⁷ Budapest közbenjárására a tengelyhatalmak Hencke német és Roggeri olasz különmegbízottat küldték ki a dél-erdélyi magyarok és az észak-erdélyi románok panaszainak kivizsgálására, s ennek eredményeként az elkobzott termények egy részét a román hatóságok visszaszolgáltatták.

Felekezeti élet

A bécsi döntést követő általános reményvesztettség állapotában felértékelődött a csonkán maradt dél-erdélyi magyar egyházak szerepe, annál is inkább, mivel a diktatúra a szigorúan vett, templomban zajló vallási életet viszonylag békében hagyta. Minden eszközzel akadályozta ellenben az egyházak karitatív és iskolán kívüli népnevelő tevékenységét, valamint kulturális, egyesületi életét. Így például a templomon kívül végzett bárminemű gyűjtés tilosnak minősült, a különféle egyházi összejövetelek és gyűlések megtartását pedig nem, vagy csak rendőri jelenlét mellett engedélyezték a katonai hatóságok. A hitbuzgalmi és karitatív egyesületek tevékenységét teljesen megbénította a gyülekezési tilalom, a magyar nyelvű egyházi lapok megjelenését a cenzúra fokozatosan beszüntette, a helyi hatóságok és a csendőrség túlkapásai mindennaposak voltak. Az irredentagyanús elemként számon tartott magyar papság a legkülönbözőbb ürüggyekkel folytonos zaklatásnak volt kitéve a gyakori házkutatások, a megalapozatlan hadbírósi eljárások vagy az utazási engedélyek önkényes megtagadása révén.

A gyulafehérvári római katolikus egyházmegye kb. egyharmad része, 86 plébános, összesen mintegy 85 000 hívő maradt Dél-Erdélyben. Márton Áron püspök nem hagyta el a székhelyét, egyházmegyéjének Magyarországra került részét is Gyulafehérvárról irányította Sándor Imre helytartó révén. Hatáskörébe került a nagyváradi egyházmegye Romániában maradt kilenc plébániája is. A bécsi döntés utáni napokban a dél-erdélyi papjait helyben maradásra kötelezte, híveit pedig arra buzdította a püspök, hogy ne gondoljanak mindjárt a menekülésre. Márton Áron a dél-erdélyi magyarság nem hivatalos, erkölcsi-szellemi vezetőjének számított, szavának súlya volt Budapesten és Bukarestben is.¹⁸

Az Erdélyi Református Egyházkerület kétötöde maradt Romániában, ami a bécsi döntés pillanatában 205 anyaegyházközséget jelentett kb. 177 000 lélekkel, akik közül 51 000-en a Regátban éltek. Ez utóbbiak nagy része Magyarországra távozott, de a menekülés

¹⁶ MOL K. 610. XII. 4/1. és 5/4.

¹⁷ MOL K. 63. 1942. 27/7.

¹⁸ Vincze Gábor: A kisebbségpolitikus Márton Áron. *Magyar Kisebbség*, 1995. 1. sz. 93. o.

következtében a dél-erdélyi hívek száma sem haladta meg sokkal 1943-ban a 100 000-et.¹⁹ A Kolozsvárott székelő Vásárhelyi János püspök Nagy Ferenc tövisi esperest és gr. Bethlen Bálint főgondnokot bízta meg a romániai rész kormányzásával. A Királyhágómelléki Református Egyházkerület 6 egyházmegyéjéből 2 maradt Romániában – a bánági teljes egészében, a nagyszalontai csak részben –, Nemes Elemér, a nagyváradi püspököt helyettesítő bánági esperes vezetése alatt. Híveinek száma hozzávetőlegesen 55 000 volt. Nemes Elemér kezdetben elzárkózott a két csonkán maradt református kerületrészt egyesítésének gondolatától, melyet Nagy Ferencék szorgalmaztak, később a román kultusztárca akadályozta meg egy közös püspök választását.

Az aradi székhelyű magyar evangélikus egyházkerület mindössze négy egyházközséget vesztett el a területi változások nyomán, 5000 hívővel. A szórványokkal együtt dél-erdélyi híveinek száma 40 000 volt, nagy részük egy tömbben, a Brassó melletti Barcaságon, az ún. Csángóföldön élt. 1941 májusában Argay György temesvári esperest, addigi püspök-helyettest választották püspökké. A román kormány megtagadta tőle a hivatalos elismerést, így elmaradt az egyház állami támogatása is.

A bécsi döntés után a romániai magyar felekezetek közül a legmostohább helyzetbe az unitárius jutott. Bár az anyaegyház fele – 24–25 000 lélekkel – Dél-Erdélyben maradt, Magyarországra került a püspöki székhely (Kolozsvár) az egyházi vagyon legnagyobb részével, továbbá mindkét középiskolája, és a teológiai akadémiaja is. A romániai unitáriusok egyházi ügyeit az 1940 szeptemberében megalakult tordai székhelyű Képviselő Tanács intézte Gál Miklós főgondnok világi és Árkosi Tamás egyházi elnöksége alatt.

Szellemi–kulturális élet, oktatás

A kulturális központjától, Kolozsvártól elszakított dél-erdélyi magyarság szellemi–kulturális élete összezsugorodott, a cenzúra, az utazás korlátozása, a gyülekezési tilalom pedig teljesen lebénította. Szinte minden társadalmi-kulturális célú összejövetel lehetetlenné vált. Az egyesületek jó részét a hatóságok feloszlatták, vagyonukat elkobozták, épületeiket lefoglalták. A magyar kaszinók és kultúrházak bezártak, a dalárdák működése szünetelt, színházi előadások, kultúrestek megtartása szóba sem jöhetett. A magyar nyelvű állami oktatás szinte teljesen ellehetetlenült: az iskolák magyar nyelvű tagozatainak többségét vagy bezárták, vagy románul folyt ott is a tanítás.

A dél-erdélyi magyarság szellemi–kulturális életét tehát a lehető legkedvezőtlenebb körülmények között kellett alapjaiban újjászervezni. Természetesnek tűnt az igény, hogy e feladatot a Magyar Népközösségnek kell elvállalnia. A Népközösség vezetősége a második bécsi döntést követően meg is bízta gr. Teleki Ádámot, szervezze meg a kulturális szakosztályt. Teleki egy tervezetet dolgozott ki és előkészítő megbeszéléseket is folytatott, amelyek azonban rövidesen megszakadtak, mivel 1941 októberében Teleki végleg Magyarországra távozott.²⁰ 1942 őszén ismét felmerült a kívánság, hogy a „rendkívüli technikai nehézségek dacára” mégis létre kellene hozni a kulturális szakosztályt. Gyárfás Elemér ezúttal Vita Zsigmondot, a nagyenyedi Bethlen-kollégium tanárát kérte föl egy tervezet kidolgozására, amely rövidesen el is készült. Ennek előzménye az volt, hogy Gyárfás és Vita között 1942 októberében személyi ellentétek támadtak. Gyárfás vádja szerint ugyanis Vita Zsigmond és Fekete Nagy Mihály, a Népközösség Brassó vármegyei szervezetének igazgatója 1942 novemberében (Gyárfás engedélye nélkül) „írói csoportokat” szerveztek, s ezeket egységbe kívánták tömöríteni; ezáltal át akarták venni a dél-erdélyi magyar sajtó irányítását, továbbá irodalmi folyóirat létesítését szorgalmazták, helyet kérve a Népközösség elnöki tanácsában. Mindezt Gyárfás ellenezte, mivel véleménye szerint az írói csoportokat a román titkosrendőrség, „*a siguranca igen könnyen kommunista sejtnek vagy magyar*

¹⁹ MOL K. 610. XII. 6/11.

²⁰ MOL K. 63. 1943-27. Bukarest I. Gyárfás Elemér 1943. január 15-i körlevele.

irredenta alakulatnak tekintené, legjobb esetben szabadkőműves tömörülésnek s a fejükre koppant”. Felszólította őket, hagyjanak abba minden „felelőtlen szervezkedést”. Azt javasolta, hogy kapcsolódjanak be egy, már legálisan működő irodalmi társulat munkájába, ha pedig nem akadna ilyen, akkor a Népszövetség keretében alakítsanak kulturális szakosztályt.²¹

Ez volt tehát az 1942-es tervezet kidolgozásának az előzménye. Nem tudjuk, mi lett a tervbe vett kulturális szakosztály sorsa; tény, hogy Gyárfás 1942-ben nem értett egyet Vita tervezetének azon pontjával, miszerint a Népközösség, vagy annak valamely szerve a magyar egyházak iskolapolitikájával foglalkozzék. Ezt „terhes és nehéz feladatnak” érezte volna még akkor is, ha „csupán a támogatás és figyelemmel kísérés keretein belül” történne.²² Nem tartjuk valószínűleg, hogy a későbbiekben változás állt volna be Gyárfás álláspontjában. Tinódi Gábor még 1944-ben is azt panaszolja, hogy „a dél-erdélyi közművelődésügy irányítása... a mai napig gazda nélkül maradt”, mivel a Magyar Népközösség vezetősége ezt a feladatot az egyházakra próbálta hárítani, azonban ezeket túlságosan lefoglalták saját iskoláik és nevelésügyi feladataik.²³

Már a bécsi döntést követő első hetekben nyilvánvaló volt, hogy nehéz lesz – a dél-erdélyi magyarság egyenlőtlen földrajzi megoszlása miatt is – olyan egységes magyar szellemi–kulturális központot kialakítani az új országrészben, mint amilyen Kolozsvár volt korábban, 1940 előtt. A számba jöhető helyszín a három nagyváros: Arad, Brassó, Temesvár, illetve az akkor kb. 10 ezer lakosú városka, Nagyenyed volt. Az események úgy hozták, hogy a szellemi élet alakításában a Bánság központjának, Temesvárnak, és az erdélyi szellemi élet hagyományait képviselő Nagyenyednek lett a legnagyobb szerepe. Temesvár joggal hivatkozhatott a Bánság még mindig jelentős és egy tömböt alkotó magyar tömegeire, valamint nagy tekintélyű napilapjára, a *Déli Hirlapra*. Nagyenyednek többek között az adott különös súlyt, hogy itt székelt az ősi Bethlen-kollégium, továbbá ide tette át a központját – mint már említettük – a Magyar Népközösség, és e városban volt a Hangya Szövetkezet és az EMGE székhelye is.²⁴

Vizsgáljuk meg, miként alakult a dél-erdélyi magyarság szellemi–kulturális élete a közművelődés, a sajtó, a könyvkiadás, az irodalom, a képzőművészetek, illetve az oktatás terén.

Közművelődési munkára mindössze a három nagyvárosban, Temesváron, Aradon és Brassóban nyílt némi csekély lehetőség, főleg a könyvtárak révén.

A temesvári Magyar Ház könyvtára, de a Népközösség lugosi, oravicai, resicabányai könyvtárai is jelentős gyarapodást értek el, főleg annak köszönhetően, hogy a Magyarországra átköltözők s a kisebb lakásokba kényszerülő zsidók közül sokan „egész kis könyvtárakat adományoztak a magyarság részére”.²⁵ Az újabb kiadású magyar könyvek beszerzése azonban szinte lehetetlen feladatnak bizonyult.

A szellemi és kulturális életet – Dél-Erdély egészéhez hasonlóan – a Bánságban is akadályozták az utazási korlátok s a levélküldés nehézségei. A társadalmi érintkezés lehetőségei a minimálisra csökkentek. Nagyobb összejövetelekre csak a Temesvári Magyar Nőegyesület, a „Missió” teadélutánjai és a Református Nőszövetség templomi ünnepélyei adtak alkalmat. Magyar kulturális események megrendezését már a bécsi döntést megelőző években is csak a legkritkább esetben engedélyezték a hatóságok Temesvárott. A temesvári Arany János Irodalmi Társaság vagy a Bánsági Közművelődési Egyesület már 1938 óta nem

²¹ MOL K. 63. 1943-27. Bukarest I. Gyárfás Elemér véleménye Vita Zsigmond előterjesztéséről, 1942. november 5.

²² MOL K. 63. 1943-27. Bukarest I. Gyárfás Elemér 1943. január 15-i körlevele.

²³ Tinódi Gábor: A dél-erdélyi magyarság szellemi élete. In Záhony Éva (szerk.): *Hitel. Kolozsvár 1935–1944. Tanulmányok*. I. kötet. 1991, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 296. o.

²⁴ Uo. 296–297. o.

²⁵ MOL K. 610. XII. 7/11.

végezhetett érdemi munkát. A dalárdák még próbákat sem tarthattak. A falvakban is csak kivételesen rendezhettek időnként egy-egy műkedvelői előadást. A gazdakörök működésének felfüggesztése következtében ezek könyvtárai nem álltak az olvasók rendelkezésére.²⁶

Brassó szellemi-, kulturális- és hitéletéről Kertész István Budapesten, 1942. október 7-én kelt jelentésében²⁷ megállapította, hogy e téren „*nincs visszaesés, hanem csak átalakulás. Kétségtelenül kevesebb külső megnyilvánulás észlelhető kulturális vonatkozásban a bécsi döntés óta, mert a magyarság inkább magába zárkózik s a közösségi életet fejleszti*”. Túlzó optimizmusról árulkodó véleménye szerint „*a magábaszállás és a befelé való élés hasznára fog válni végeredményben a brassói magyarságnak*”. Kiemelte még, hogy erősen megnövekedett a két magyar brassói könyvtár forgalma, viszont nem lehet új könyveket beszerezni.

A magyar szellemi élet folytonosságát Dél-Erdélyben elsősorban az írott szó: a könyv, a naptárak, a sajtó biztosította 1940–1944 között.

A második bécsi döntés előtt a magyar nyelvű erdélyi sajtó nagy része Észak-Erdélyben jelent meg, így ez egy csapásra „elveszett” a dél-erdélyi magyarság számára. Mégis maradt öt, jól szerkesztett napilapja: *Brassói Lapok*, *Aradi Közlöny*, *Aradi Hírlap*, *Temesvári Hírlap*, *Déli Hírlap* (temesvári megjelenéssel). Ezeket azonban a román hatóságok fokozatosan betiltották, s 1941 elején egy ideig a dél-erdélyi magyarságnak nem volt egyetlen napilapja sem.²⁸ 1941 januárjában a román kormány engedélyt adott a szintén temesvári, a korábbi *6 Órai Újság* szerepét átvevő *Magyar Néplap* megjelenésére, ennek hangvételét azonban a Magyar Népközösség vezetői megalkuvónak tekintették.

A *Déli Hírlap* Vuchetich Endre főszerkesztésében 1941 márciusától újból megjelenhetett. A lap magán viselte ugyan a „Romániai Magyar Népközösség” feliratát, de Vuchetich, aki tulajdonos is volt, az újságot a maga elképzelései szerint szerkesztette 1942 őszéig, amikor is a Népközösség a lapot megvette.²⁹

A román kormány 1942. szeptember 19-én – írásban ki nem kézbesített, csupán a rendőrök által szóban közölt rendelkezéssel – betiltotta az összes magyar nyelvű időszakos lapot.³⁰ Köztük volt a 20 éves múltra visszatekintő, Lugoson megjelenő, Jakabffy Elemér által jegyzett, színvonalas *Magyar Kisebbség*,³¹ vagy a Nagyenyeden, több mint 15 000 példányban megjelenő, Kacsó Sándor által szerkesztett *Erdélyi Gazda*. Ez utóbbit 1943 áprilisában – korlátozott terjedelemben – újra engedélyezték. Ugyanezen év júniusában indult útjára az aradi *Havi Szemle* című lap, „a Romániai Magyar Népközösség szépirodalmi és keresztény közművelődési folyóirata”.³² Felelős szerkesztője Molnár Árpád volt, szerkesztőbizottságának tagjai pedig Fischer Aladár, Olosz Lajos és Vita Zsigmond. Minden nehézség ellenére a folyóirat terjedelmét a kezdeti 20-ról 32 oldalra tudták növelni, a lap „fogyasztóinak” táborát pedig 3500 főre. Munkatársai között volt többek között Kacsó Sándor, Olosz Lajos, Szemlér Ferenc és Horváth Jenő. A folyóirat régi hiányt pótolta; megjelenésével a dél-erdélyi magyar irodalmi élet új korszakába lépett, s megindult az alkotások korszaka.³³

A szellemi élet képviselői természetesen ugyanúgy ki voltak szolgáltatva az Antonescu-rezsim önkényének, mint a dél-erdélyi magyar társadalom többi tagja. Méliusz József a *Sors*

²⁶ MOL K. 610. XII. 7/11.

²⁷ MOL K. 610. XII. 7/2.

²⁸ MOL K. 610. XII. 7/1.

²⁹ Tinódi: i. m. 298–299. o.; Kuszálík Péter: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989*. Budapest, 1996, Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet /Kisebbségi adattár VI./, 66–67. o.

³⁰ MOL K. 610. XII. 7/1.

³¹ Történetét lásd Balázs Sándor: *Lugosi üzenet. A Magyar Kisebbség című folyóirat monográfiája*. H. n., 1995, Szatmárnémeti Kölcsy Kőr.

³² Kuszálík: i. m. 100. o.

³³ Tinódi: i. m. 301. o.

és *jelkép* c. kötetében³⁴ végigvezeti az olvasót a háború alatti Dél-Erdélyen, Temesvártól Brassóig. A könyv lapjain a valóság emlékezéssel, képzelettel, látomással keveredik, szemléletes képet nyújtva az Antonescu-rezsim alatti elnyomatás és félelem légköréről. Az 1944. augusztus 23-i fordulat után az új román vezetés – számos dél-erdélyi magyar politikuson és közéleti személyiségen kívül – Kacsó Sándort és Vita Zsigmondot is több hónapra a Târgu Jiu városában lévő hírhedt internálótáborba hurcoltatta.³⁵

A korábbi évekhez képest 1940–1944 között a romániai magyar könyvkiadás a minimálisra csökkent. 1941-ben például kevesebb, mint ötven kiadvány jelent meg, jó részük néhány oldalas különnyomat vagy egy-két íves füzet volt, ismeretterjesztő jelleggel.³⁶ Könyvkiadó hiányában az egyházak, a *Magyar Kisebbség* című folyóirat, a Hangya Szövetség és az EMGE adta ki ezeket.

A bécsi döntést követő két évben önálló irodalmi munkáról alig beszélhetünk. A szétszórta élő irodalmi élet összefogásának egyetlen számottevő kísérlete a Vita Zsigmond szerkesztésében 1943-ban közreadott *Romániai magyar írók antológiája* című gyűjtemény volt, Endre Károly, Kacsó Sándor, Kakassy Endre, Méliusz József, Olosz Lajos és Szemlér Ferenc írásaival.³⁷ Fellendült viszont a vallásos irodalom: imakönyvek, énekeskönyvek, bibliaolvasó kalauzok és vallásos elmélkedések jelentek meg. 1943 nyarán az aradi Kölcsey Egyesület vette kézbe a szépirodalmi művek kiadását, és „Fecskés könyvek” címen sorozatot indított szépirodalmi művek kiadására. Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond, Tömörkény István egy-egy művét közölték újra, és Szemlér Ferenc *Hazajáró lélek* című könyvét is megjelentették.³⁸ Fontos szerepet töltöttek be a szellemi élet terén a különböző naptárak. 1941-ben hét, 1942-ben tizenöt magyar naptár látott nyomdafestéket Dél-Erdélyben, többnyire színvonalas tartalommal és viszonylag nagy példányszámban.³⁹

Magyar zenei életről egyáltalán nem beszélhetünk ebben az időszakban. A képzőművészet terén viszont említést érdemel, hogy a Magyar Népközösség aradi szervezetének kezdeményezésére 1942-ben Aradon majd Temesvárott, végül 1943-ban, a dél-erdélyi művészek bevonásával, Brassóban rendeztek kiállítást. Aradon és Brassóban a Népközösség rajz- és iparművészeti tanfolyamokat rendezett az ifjúság és az iparosság számára.⁴⁰

A magyar nyelvű állami oktatás Romániában szinte teljesen ellehetetlenült: az iskolák magyar nyelvű tagozatainak többségét vagy bezárták, vagy románul folyt ott is a tanítás. Magyarul elsősorban a hitvallásos iskolákban tanítottak, a magyar diákoknak azonban kevesebb, mint a fele járt oda. A romániai magyar egyházak 1942 decemberében összesen 7 kisdédóvót, 179 általános iskolát, 15 középiskolát, 1 teológiai akadémiát, 2 gazdasági, 3 kereskedelmi és 4 tanonciskolát működtettek. Az általános iskolák közül 102 a reformátusok, 62 a római katolikusok, 10 az unitáriusok és 5 az evangélikusok kezében volt; 12 középiskolát a katolikusok, 3-at pedig a reformátusok tartottak fent.⁴¹ Az egyházak kölcsönösen segítették egymást az oktatás terén: 1942-ben 120 unitárius vallású növendék tanult református vagy katolikus középiskolában, a nagyenyedi református tanítóképzőbe katolikus, unitárius,

³⁴ Méliusz József: *Sors és jelkép*. Második, javított kiadás. Bukarest, 1973, Kriterion Könyvkiadó. A könyv első kiadása 1946-ban jelent meg.

³⁵ Kacsó: i. m. *Körös-körül drótkerítés* c. fejezet, 494–576. o. Az internálások háttéréről lásd Nagy Mihály Zoltán: *A dél-erdélyi magyar közösség vezető rétegének internálása 1944 őszén*. In *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 2003, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 393–410. o.

³⁶ MOL K. 610. XII. 6/6.

³⁷ Pomogáts Béla: *A romániai magyar irodalom*. Budapest, é. n., Bereményi Könyvkiadó /Irodalomtörténeti kismonográfiák/, 113. o.

³⁸ Kacsó: i. m. 427. o.

³⁹ Tinódi: i. m. 303–305. o.

⁴⁰ Uo. 307. o.

⁴¹ MOL K. 610. XII. 6/4.

evangélikus diákok is jártak, de ugyanígy a nagyszebeni Ferenc-rendi tanítóképző sem csupán katolikus vallásúakat nevelt.

A felekezeti iskolák többsége nehéz körülmények közepette működött. Egyházi adóból tartották fenn őket, melynek összege állandóan csökkent. A határon való átszökések következtében nagy volt a tanítóhiány, a képesítés nélküli tanerők alkalmazása miatt viszont állandóan fenyegetett az iskola bezárásának vagy a nyilvánossági jog megvonásának a veszélye. A középiskolák épületét nemegyszer kórház céljára foglalták le a román hatóságok. Segített volna talán a dél-erdélyi magyar oktatás helyzetén – a már említett kölcsönöségi kisebbségi politika mechanizmusának megfelelően –, ha a budapesti vezetés, amint azt Gyárfás Elemér is javasolta, a magyar állami tanintézetek román tagozatai mellett engedélyezi román felekezeti iskolák létesítését is Észak-Erdélyben.

Kisebbségi jogvédelem

A magyar kisebbség jogvédelmének állandó jelleggel működő szerve a Brassóban, 1941 februárjában felállított vegyes tiszti bizottság volt, tagjait a német és az olasz kormány nevezte ki. Észak-erdélyi megfelelője, amely az ottani románság jogvédelmét látta el, Kolozsvárott székelt. A bizottságok működése csak kis mértékben bizonyult hatékonynak, tevékenységükkel végső soron a tengelyhatalmak érdekeit szolgálták. A Dehmel őrnagy és Pasanizzi kapitány vezette brassói bizottsághoz 1941-ben 320, 1942-ben 1198, két év alatt összesen tehát 1518 panaszügy érkezett, egy-egy panaszos több panaszát külön-külön számolva 2798 panasz esetet. A bizottság megítélése szerint az 1518 panaszügyből mindössze 242 (16%) volt indokolt, az esetek 70%-ában kitérő válasz született, vagy elintézetlen maradt az ügy.⁴²

Az egyéni panaszügyek majdnem felére a különféle bántalmazások adtak okot, a földdel, a közellátással és a kultúrával kapcsolatos panaszok pedig egyaránt 11–11%-os arányt képviseltek. A földrajzi megoszlást tekintve – paradox módon – Brassó vármegyéből érkezett a legtöbb panasz: itt érvényesültek ugyanis a legkevésbé az utazási korlátozások, továbbá (akárcsak Aradon) panasszal lehetett fordulni a magyar konzulátushoz is, amely azt továbbította a bizottsághoz. Magas volt a panaszosok száma az észak-erdélyi román menekültek első „szűrőjének” és részben letelepedési helyének számító Torda-Aranyos vármegyében, valamint – a helyi román hatóságok túlkapasai következtében – Kis- és Nagy-Küküllő vármegyékben. 1942 ősztől a brassói vegyes tiszti bizottság saját hatáskörben dönthette el, kíván-e a beérkezett panasszal egyáltalán foglalkozni, és ha igen, akkor miként, anélkül azonban, hogy válaszára lett volna kötelezhető.⁴³

Magyar és román kisebbségpolitika

A budapesti s a bukaresti kormányzat politikai célkitűzései gyökeresen eltértek egymástól Erdélyt, valamint az államhatárainkon belül élő román, illetve magyar kisebbség szerepét és jövőjét illetően. Ezek klasszikusan a nulla összegű játék dinamikáját követték, ahol az „igazságos” rendezés szinte lehetetlen volt.⁴⁴

A magyar vezetés a második bécsi döntést a trianoni békeszerződés részbeni orvoslásaként fogta föl, olyan végleges impériumváltozásként, amit Románia is elfogadott és aláírt. Észak-Erdélyben a magyarság által korábban elszenvedett jogtalanság jóvátételét, a románok „privilegizált helyzetének” megszüntetését tűzte ki célul a magyar politika; a Teleki Pál miniszterelnök nevével fémjelzett „szentistváni” nemzetiségpolitika jegyében hangsúlyt kapott a több mint egymillió észak-erdélyi románnal való korrekt és méltányos bánásmód is. Igaz, e szándék gyakorlati megvalósítását jórészt meggátolta a kölcsönöségen alapuló

⁴² MOL K. 610. XII. 12/8.

⁴³ MOL K. 63. 1942. 27.

⁴⁴ Benkő Levente: Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben (1940–1944). *Pro Minoritate*, 2002/Ősz. 33. o.

kisebbségi politika térnyerése 1940 októberétől, a románellenes közhangulat, valamint az észak-erdélyi magyar katonai, később polgári közigazgatás sorozatos túlkapásai. Dél-Erdélyt illetően egy olyan provizórium létesítésére törekedett a magyar politika, amely legalább elviselhetővé tette volna az ottani magyarság helyzetét a remélt visszacsatolás pillanatáig.

A román kormány legfőbb külpolitikai célját Észak-Erdély mindenáron való visszaszerzése képezte, ezt szolgálták kisebbségpolitikai célkitűzései is: az észak-erdélyi románság erősítése és Dél-Erdély megtisztítása a magyaroktól.

A dél-erdélyi magyarság megsemmisítése egy jól átgondolt kormányzati stratégia része volt, amely akár a legkeményebb eszközök bevetésétől sem riadt vissza. A román minisztertanács 1941. június 17-i ülésén Mihai Antonescu, a kormány későbbi alelnöke és külügyminisztere etnikai tisztogatást helyezett kilátásba. *„Nem csak a zsidó, de az összes nemzetiséget tekintve – az idegen elemek teljes és erőszakos eltávolításának politikáját fogjuk követni”* – hangoztatta.⁴⁵ Ion Antonescu államvezető hasonlóképpen „a faj tisztaságában és egyneműségében” látta a „nép erejét”. Lelki beállítottságáról, tettei belső mozgatórugójáról a Minisztertanács 1941. április 8-i ülésén elhangzott szavai tanúskodnak. *„Én a törökök, zsidók és magyarok elleni gyűlöletben nőtettem föl. A haza ellenségei elleni gyűlölet ezen érzelmeit az utolsó végletek határáig kell kitolni. Magamra vállalom ezt a feladatot.”*⁴⁶

1942 májusában az észak-erdélyi románok üldöztetésére hivatkozva a román kormányzat a dél-erdélyi magyar falvak kiéheztetését és a magyar tulajdon teljes felszámolását tűzte ki célul, fegyveres erőszak alkalmazását helyezve kilátásba ellenállás esetén.⁴⁷ A terv következetes megvalósítása azonban a már említett német és olasz különmegbízottak vizsgálódásai miatt meghiúsult, a román vezetés kénytelen volt meghátrálni. Dél-Erdély gyors, akadálytalan magyartalanítása illúzióknak bizonyult, annak ellenére is, hogy a magyar lakosság helyzete 1943–1944-ben – a korábbi évek tendenciájának megfelelően – tovább romlott.

*

Mint ismeretes, 1944. augusztus 23-án Románia átállt a szövetségesek oldalára, majd ezt követően, szeptember 12-én, Moszkvában megkötötték a román fegyverszüneti egyezményt. 1947. február 10-én aláírták a párizsi békeszerződést, amely többek között a trianoni román–magyar határ helyreállításáról is rendelkezett. Mindezek nyomán az erdélyi magyarság életében egy újabb, napjainkig is tartó kisebbségi korszak vette kezdetét. Ami pedig az általunk vizsgált, 1940–1944 közötti időszak kisebbségi mérlegét illeti, egyedüli pozitívumként talán azt emelhetnénk ki, hogy a dél-erdélyi magyarság, ha nagy áldozatok árán is, de túlélte e vészterhes korszakot.

Felhasznált levéltári források

Arhivele Naționale Istorice Centrale (Nemzeti Történelmi Központi Levéltár, Bukarest):
 Fond Inspectoratul General al Jandarmeriei (Csendőrség Főfelügyelőségének iratai);
 Fond Ministerul Propagandei Naționale – Propagandă (Nemzeti Propagandaügyi Minisztérium iratai – Propaganda);
 Fond Președinția Consiliului de Miniștri (Miniszterelnökségi iratok).
 Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (A román Külügyminisztérium Levéltára, Bukarest):
 Fond 71/ Transilvania 1920–1944.

⁴⁵ Benjamin, Lya: Soluția finală și implicațiile ei în România. [A végső megoldás és következményei Európában.] *Societate și Cultură. Noua Alternativă*. Nr. 29., 4/1995. 23. o.

⁴⁶ Demény Lajos: Zsidóellenes törvényhozás Romániában 1941 és 1944 között. *Regio*, 1994. 2. sz. 88. o.

⁴⁷ ANB Fond Președinția Consiliului de Miniștri (Miniszterelnökségi iratok), 139/1942.

Magyar Országos Levéltár:

A Külügyminisztérium Politikai Osztályának iratai K 63;

A Külügyminisztérium Politikai Osztályának rezervált iratai K 64;

Miniszterelnökségi iratok. Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály K 28;

Sajtóarchívum K 610.

Irodalom

Arimia, Vasile – Ardeleanu, Ion (sel.): *Mareşalul Ion Antonescu. Secretele guvernării. Rezoluții ale Conducătorului Statului, septembrie 1940–august 1944.* [Ion Antonescu marsall. A kormányzás titkai. Az államvezető határozatai, 1940. szeptember–1944. augusztus.] Bucureşti, 1992, Editura Românilor.

Balázs Sándor: *Lugosi üzenet. A Magyar Kisebbség című folyóirat monográfiája.* H. n., 1995, Szatmárnémeti Kölcsey Kör.

Balogh Béni, L.: Az erdélyi magyar menekültkérdés szociális vonatkozásai 1939–1944 között. In *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Kolozsvár, 2003, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 29–39. o.

Balogh Béni, L.: Az erdélyi magyar menekültkérdés 1939 és 1944 között. *Regio*, 1999. 3–4. sz. 243–266. o.

Balogh Béni, L.: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés.* Csíkszereda, 2002, Pro-Print Könyvkiadó.

Barabás Béla: A romániai magyarság helyzete 1940–1944. In Diószegi László – R. Süle Andrea (szerk.): *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989.* Budapest, 1990, Magyarságkutató Intézet, 45–48. o.

Beke György: Erdély tilalmas négy esztendeje. *Valóság*, 1997. 4. sz. 85–98. o.

Benjamin, Lya: Soluția finală și implicațiile ei în România. [A végső megoldás és következményei Európában.] *Societate și Cultură. Noua Alternativă.* Nr. 29., 4/1995.

Benkő Levente: Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben (1940–1944). *Pro Minoritate*, 2002/Ősz, 7–41. o.

Csatári Dániel: *Forgószelemben. (Magyar–román viszony 1940–1945.)* Budapest, 1968, Akadémiai Kiadó.

Demény Lajos: Zsidóellenes törvényhozás Romániában 1941 és 1944 között. *Regio*, 1994. 2. sz.

Grad, Cornel: *Al doilea arbitraj de la Viena.* [A második bécsi döntés.] Iași, 1998, Institutul European /Istorie și diplomație, 17./

Groza, Petru: *A börtön homályában. Malmaison, 1943–1944 telén.* Budapest, 1986, Gondolat Kiadó. /Közös dolgaink./

Juhász István: Dél-erdélyi iskoláink és a románság. In Záhony Éva (szerk.): *Hitel. Kolozsvár 1935–1944. Tanulmányok.* I. kötet. 1991, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 309–315. o.

Kacsó Sándor: *Nehéz szagú iszap felett. Önéletrajzi visszaemlékezések.* III. kötet. Bukarest, 1993, Kriterion Könyvkiadó.

Korom Mihály: A második bécsi döntéstől a fegyverszünetig. In Rácz István (szerk.): *Tanulmányok Erdély történetéről. Szakmai konferencia Debrecenben 1987. október 9–10.* Debrecen, 1988, Csokonai Kiadó.

Kuszálík Péter: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989.* Budapest, 1996, Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet. /Kisebbségi adattár VI./

Méliusz József: *Sors és jelkép.* Második, javított kiadás. Bukarest, 1973, Kriterion Könyvkiadó.

Nagy Mihály Zoltán: *A dél-erdélyi magyar közösség vezető rétegének internálása 1944 őszén*. In *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 2003, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 393–410. o.

Nyárády R. Károly: Az 1977. évi romániai népszámlálás eredményeinek kiértékelése, különös tekintettel a nemzetiségi és anyanyelvi viszonyokra. In *Erdély etnikai arculatának változása*. Nyárády R. Károly és Varga E. Árpád elemzése az 1977. évi romániai népszámlálásról. Budapest, 1996, Teleki László Alapítvány Közép-Európai Intézet. /Kisebbségi adattár V./

Pomogáts Béla: *A romániai magyar irodalom*. Budapest, é. n., Bereményi Könyvkiadó /Irodalomtörténeti kismonográfiák/, 113. o.

Puşcaş, Vasile (ed.): *Al doilea război mondial. Transilvania și aranjamentele europene (1940–1944)*. [A második világháború. Erdély és az európai rendezések, 1940–1944.] Cluj-Napoca, 1995, Centrul de Studii Transilvane. Fundația Culturală Română. /Documenta II./

A romániai menekültek főbb adatai az 1944. februári összeírás szerint. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1944. 9–12. sz.

Romsics Ignác (főszerk.): *Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944*. Budapest, 1995, Teleki László Alapítvány. /A Magyarországgal kapcsolatos kutatások könyvtára XVI./

Şandru, Dumitru: *Mișcări de populație în România (1940–1948)*. [Népességmozgások Romániában, 1940–1948.] Editura Enciclopedică, București, 2003.

Tinódi Gábor: A dél-erdélyi magyarság szellemi élete. In Záhony Éva (szerk.): *Hitel. Kolozsvár 1935–1944. Tanulmányok*. I. kötet. 1991, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 295–308. o.

Varga E. Árpád: Az erdélyi magyarság főbb statisztikai adatai az 1910 utáni népszámlálások tükrében. In Juhász Gyula (főszerk.): *Magyarságkutatás. A Magyarországgal kapcsolatos kutatások Intézet évkönyve*. Budapest, 1988.

Varga E. Árpád: Népszámlálások a jelenkori Erdély területén. Jegyzetek Erdély és a kapcsolt részek XX. századi nemzetiségi statisztikájának történetéhez. *Budapest, 1992, Regio – MTA Történettudományi Intézet. /Regio-könyvek, 10. Kisebbségi Könyvtár./*

Varga E. Árpád: Nemzetiségi népességfejlődés és a magyarság lélekszámának alakulása Erdélyben 1920 és 1995 között. <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd20-95.htm>.

Varga E. Árpád: Városodás, vándorlás, nemzetiség. Adatok és szempontok az erdélyi városi térségek etnikai arculatváltásának vizsgálatához.

<http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/varos.htm>

Vincze Gábor: A kisebbségpolitikus Márton Áron. *Magyar Kisebbség*, 1995. 1. sz.

Zathureczky Gyula: *Metamorphosis Transylvaniae. Hitel, 1940–1941*, 2. sz.